

Наталя Будна, Тетяна Гладюк, Світлана Заброцька, Наталія Шост

Я ДОСЛІДЖУЮ СВІТ

ЧАСТИНА 1

клас

Я ДОСЛІДЖУЮ СВІТ

Підручник для 4 класу
закладів загальної середньої освіти
(у 2-х частинах)

Частина 1

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2025

УДК 502.2:613.955:371.38(075.2)

Б 90

Авторський колектив:

Наталя Будна, Тетяна Гладюк, Світлана Заброцька, Наталія Шост

Підручник створено за Типовими освітніми програмами,
розробленими під керівництвом О. Я. Савченко та Р. Б. Шияна.

Будна Н. О.

Б 90 Я досліджую світ : підручник для 4 кл. закладів загальн. середн. освіти : у 2-х ч. Ч. 1. / Н. О. Будна, Т. В. Гладюк, С. Г. Заброцька, Н. Б. Шост. — Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2025. — 160 с. : іл.

ISBN 978-966-10-9215-9

Підручник за своїм змістом відповідає Державному стандарту початкової освіти та Типовим освітнім програмам, розробленим під керівництвом О. Я. Савченко та Р. Б. Шияна.

Для учнів та учениць 4 класу.

УДК 502.2:613.955:371.38(075.2)

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.*

© Будна Н. О., Гладюк Т. В.,
Заброцька С. Г., Шост Н. Б., 2025
© Навчальна книга – Богдан, виключна
ліцензія на видання, оригінал-макет, 2025

ISBN 978-966-10-9215-9

Освітні галузі

— громадянська
та історична

— природнича

— соціальна і здоров'язбережувальна

Дорогий четвертокласнику! Дорога четвертокласнице!

Ми, Дмитрик і Наталочка, вітаємо тебе на наступній сходинці до знань про навколишній світ.

Разом ми продовжимо досліджувати і пізнавати таємниці Всесвіту; дізнаємось, що є найвищою цінністю для людини, як розвивати свої здібності та йти до мети, як поводитися в небезпечних ситуаціях; вивчатимемо правила співжиття у суспільстві.

«Подорожуючи» сторінками підручника, ти побуваєш на всіх материках і океанах, побачиш красу й різноманітність природи нашої планети. Ти зрозумієш, що життя прекрасне і неповторне.

Отож, вирушаймо досліджувати цей дивовижний світ!

Умовні позначення

— поміркуй, виконай завдання, перевір себе

— скринька порад

— попрацюй у парі

— прочитай

— попрацюй у групі

— словничок

— досліді

— підсумуй свої знання

Завантажуйте безкоштовний інтерактивний додаток,
використовуючи детальну інструкцію, за посиланням:

<https://edodatok.com/9215-9/>

Неповторність кожної людини

Що таке неповторність людини?

Цікаво влаштована природа: в ній усе прекрасне і незвичайне. Кожна її складова необхідна й важлива, має своє місце і призначення.

Ти вже знаєш, що людина — невід’ємна частина природи, неповторна, як і всі інші організми.

Обговоріть, чим схожі зображені діти та чим відрізняються одне від одного.

Єдність несхожих

Ти любиш, коли падає сніг? Усе довкола вкривається білою м'якою ковдрою. Ти можеш кататися на санчатах і ковзанах, гратися в сніжки, дивитися, як у небі кружляють мільйони несхожих одна на одну чарівних сніжинок. «Сніжинки ж усі однакові», — заперечиш ти. Насправді, ні. Відомо, що, долаючи свій шлях з неба на землю, кожна сніжинка обростає унікальними візерунками. Всі вони різні — двох однакових сніжинок не знайти. А тепер візьми в жменю піску. Здавалося б, піщинки вже точно всі однаковісінькі. Але коли розглянути їх під мікроскопом, то з'ясується, що одна піщинка — це шматочок морської мушлі, друга — висушена багато століть тому риб'яча кістка, третя — крихтний шматочок черепащачого панцира. Усі вони відрізняються одна від одної не тільки за своїм походженням, а й за виглядом.

Оскільки навіть однакові на перший погляд речі виявляються такими різними, то що ж казати про людей! Ззовні люди можуть бути трохи подібними одне на одного, а близнюки — видаватися геть однаковими. Але якщо пізнати людину ближче, ніби роздивитися сніжинку під мікроскопом, стане зрозуміло: кожна людина унікальна за своїм характером і внутрішнім світом. Іншої такої немає.

Марко Беденко

Поміркуй, що доводить автор у тексті. Чи погоджуєшся ти з його думкою?

Неповто́рність — особливості і певні властивості людини, які виявляються у рисах характеру, зовнішності, здібностях, поведінці.

Уніка́льний — незвичайний, рідкісний, винятковий, неповторний.

Вислови припущення, чи цікаво було б жити у світі, де всі люди однакові.

Ти знаєш, що ти — людина?
Ти знаєш про це чи ні?
Усмішка твоя — єдина,
му́ка твоя — єдина,
очі твої — одні.

Василь Симоненко

Поміркуй, яка головна думка вірша.

Спробуйте переконати одне одного, що ви неповторні. Якими здібностями та вміннями відрізняєтеся від інших?

Дмитрику, цього літа я навчилася грати у шахи. А чого навчився ти?

А я почав займатися йогою.
Виявляється, це дуже цікаво і корисно.

Розкажи, чого ти навчився/навчилася під час літніх канікул.

Створіть асоціативний куш «Людина».

Кожна людина потребує поваги та любові.

Перевір себе

1. У чому неповторність людини?
2. Чому кожна людина унікальна?

Підсумуй свої знання

- Кожна людина неповторна.
- Унікальність виявляється не тільки в зовнішності, а й у рисах характеру, здібностях, уміннях та поведінці.

Виготов візитку: напиши великими літерами своє ім'я, перелічи власні якості, уміння, звички. Укажи, чим ти цікавишся, захоплюєшся.

Життя людини — найвища цінність

Що є найбільшою цінністю для людини?

Дмитрику, а чи замислювався ти, навіщо ми живемо?

Звичайно. На мою думку, ми живемо, щоб рости, розвиватися, дізнаватися про навколишній світ, захоплюватися його красою, робити добро, радіти, любити, мріяти, йти до своєї мети.

Обговоріть, чи згодні ви з думкою Дмитрика. Висловіть свої міркування.

Найвища в світі цінність — жити,
йти вдаль по вранішній росі,
сміятись, плакати, любити
і дивуватися красі.

Яке це щастя — в світі жити
і відчувати смак життя,
співати, мріяти, радіти
й летіти в світле майбуття.
Яке це щастя — в світі жити!

Надія Красоткіна

Поміркуй, чому найбільшою цінністю для людини є життя.

Цінність — те, що має певну вартість, ціну; важливість, значущість чого-небудь.

В Основному законі нашої держави — Конституції України — зазначено, що людина, її життя і здоров'я є найвищою соціальною цінністю.

На жаль, багато людей задумуються про цінність життя тільки тоді, коли виникає серйозна загроза для здоров'я або коли воно майже втрачене.

Людина повинна дорожити своїм життям, адже воно неповторне.

Щодня ти перебуваєш у різних місцях: надворі, в приміщенні, у транспорті. Займаєшся різними видами діяльності — навчаєшся, працюєш, граєшся тощо. Твоє життя значною мірою залежить від того, як ти дбаєш про власне здоров'я та безпеку.

Пригадай, що таке безпека. Які ситуації називають небезпечними?

Обговоріть, до яких наслідків можуть призвести вчинки зображених дітей. Як потрібно діяти в даних ситуаціях, щоб уникнути небезпеки?

Учись розпізнавати небезпеки та розуміти наслідки своїх дій, аби не створювати загрози здоров'ю та життю.

Із давніх-давен люди вчаться передбачати небезпечні ситуації, запобігати їм або їх уникати. Проте

трапляються загрози, які не залежать від людини. Наприклад, стихії: землетруси, виверження вулканів, лавини, урагани тощо. У багатьох надзвичайних ситуаціях людина сама не може впоратися з небезпекою. Тоді потрібно звертатися до служб захисту населення.

 Пригадай, які служби можна викликати за номерами телефонів 101, 102, 103, 104, 112.

 Складіть і запишіть пам'ятки про поведінку в небезпечних ситуаціях:

1 група — в будинку виникла пожежа;

2 група — у квартиру намагається проникнути злодій;

3 група — у приміщенні відчувається запах газу.

 Знайди в додаткових джерелах приказки та прислів'я про цінність життя людини.

 Поміркуйте, що означає вислів видатного вченого, митця і мислителя Леонардо да Вінчі.

Пам'ятай, життя — це подарунок; і той, хто його не цінує, на цей подарунок не заслуговує.

 Перевір себе

1. Чому потрібно берегти здоров'я і життя?
2. Що впливає на життя і здоров'я людини?
3. До яких наслідків може призвести нехтування правилами безпечної поведінки?
4. Розкажи рідним, про що ти сьогодні дізнався/дізналася.

 Підсумуй свої знання

- Життя людини — це найбільша цінність.
- Яким буде життя, багато в чому залежить від самої людини.
- Кожна людина має дбати про своє здоров'я і життя.

Безпека руху пішоходів. Сигнали регулювання дорожнього руху

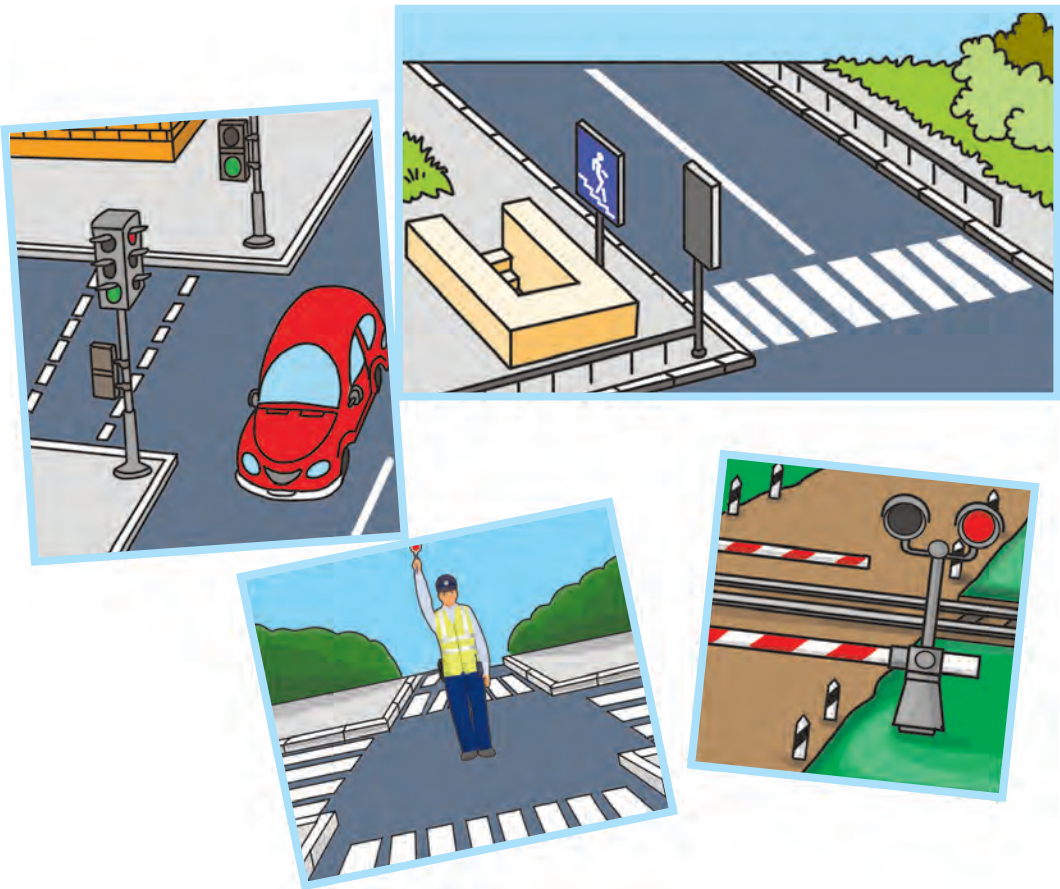

До чого може призвести порушення Правил дорожнього руху?

З кожним роком на дорогах та вулицях міст і сіл збільшується кількість транспортних засобів, зростає інтенсивність руху. Щоб убезпечити пішоходів, у нашій державі вжито чимало заходів.

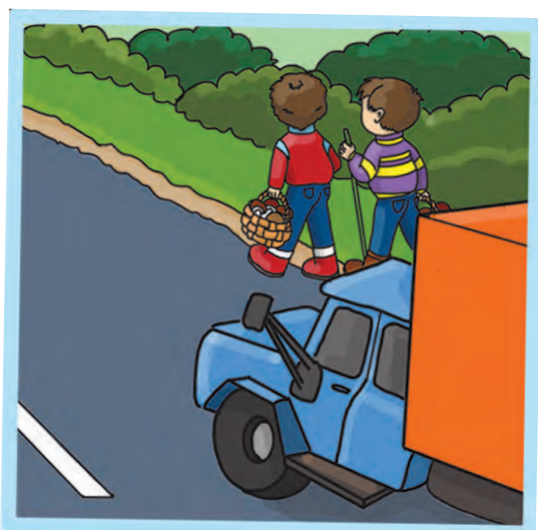
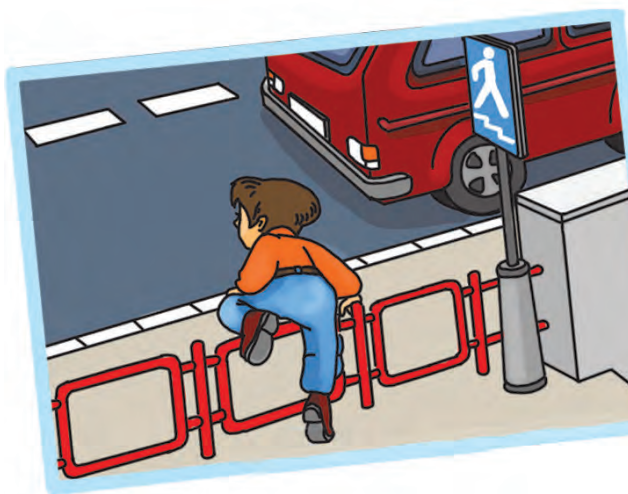
Розкажіть за поданими ілюстраціями, що зроблено для безпеки руху пішоходів.

Та, на жаль, небезпечні ситуації на дорогах все-таки трапляються. Як ти гадаєш, чому?

Поміркуй, які Правила дорожнього руху порушили зображені діти.

Навіть незначне порушення Правил дорожнього руху може призвести до страшних наслідків.

Ти вже знаєш, що дорожній рух регулюється сигналами світлофора або регулювальника.

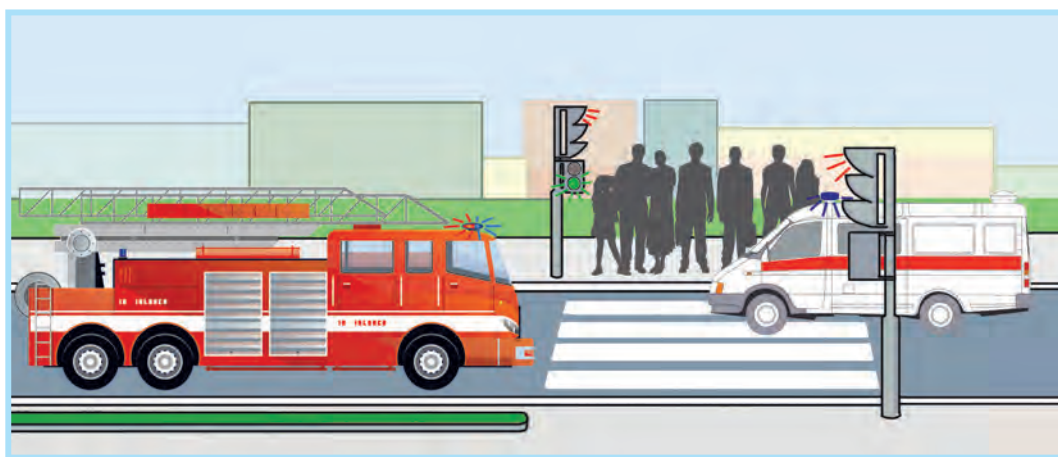
Розкажи, яким жестам регулювальника відповідають сигнали світлофора.

Інколи можна побачити, що на перехресті працюють і світлофор, і регулювальник. Так буває, коли необхідно пропустити колону автомобілів або людей. У цьому випадку сигнали регулювальника головніші.

Розгляньте малюнок. Поясніть, чому, всупереч Правилам, транспорт рухається на червоний сигнал світлофора.

Цікаво, а хто і коли винайшов світлофор?

Я дізнався, що перший світлофор з'явився в Лондоні у 1868 році. Винайшов його англійський інженер Найт. Цей світлофор був механічним: кольорові сигнали змінював черговий поліцейський, який стояв поруч. Жовтого сигналу тоді не було.

Пригадайте правила переходу вулиць і доріг. Складіть «Пам'ятку пішохода». Обміняйтеся пам'ятками і доповніть їх. Оцініть роботу кожної групи.

Проведіть гру «Запитання — відповідь». Перевірте одне в одного знання правил переходу вулиць і доріг.

Завжди дотримуйся правил переходу доріг.

Перевір себе

1. Чому необхідно дотримуватися Правил дорожнього руху?
2. У яких випадках на перехресті працюють і регулювальник, і світлофор? Чиї сигнали головніші?

Підсумуй свої знання

- Знати і виконувати Правила дорожнього руху зобов'язані всі. Порушення Правил дуже часто призводить до дорожньо-транспортних пригод, під час яких травмуються пішоходи, пасажери, водії.
- Коли на перехресті працює регулювальник, пішохід повинен виконувати його команди.

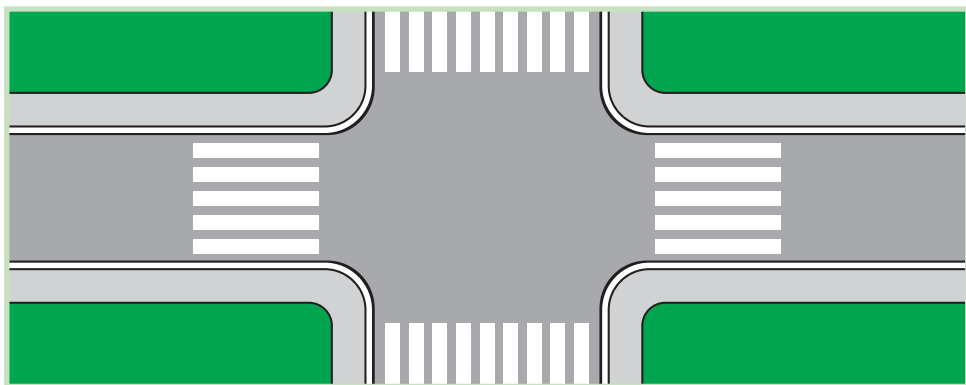
Чому перехрестя вважають найскладнішою ділянкою на дорозі?

Місце, де перетинаються дороги, називають **перехрестям**.

Найчастіше перехрестя бувають чотиристоронніми і тристоронніми. Трапляються й багатосторонні, або складні перехрестя.

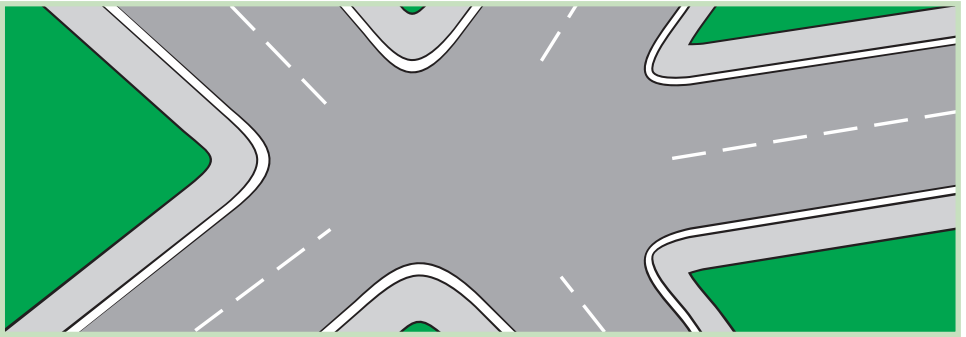
Якщо дороги перетинають одна одну, — це чотиристороннє перехрестя.

Якщо одна дорога пролягає прямо, а друга вливається в неї, немов річка, — це тристороннє Т-подібне перехрестя. Місце, де одна дорога ніби розділяється на дві, — тристороннє У-подібне перехрестя.

Багатостороннє (складне) перехрестя — найбільш небезпечне місце і для транспорту, і для пішоходів.

Перехрестя бувають **регульовані** і **нерегульовані**.

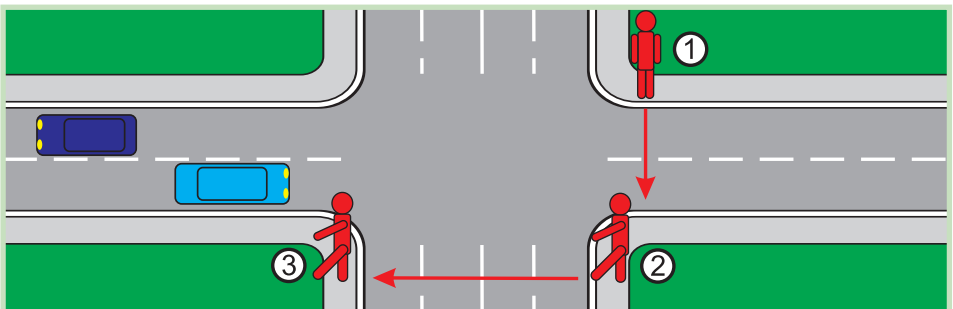

Розкажи, яке перехрестя називають регульованим, а яке — нерегульованим.

Переходити регульоване перехрестя можна пішохідним переходом на зелений сигнал світлофора. Якщо на перехресті стоїть регулювальник, пішохід повинен виконувати його команди.

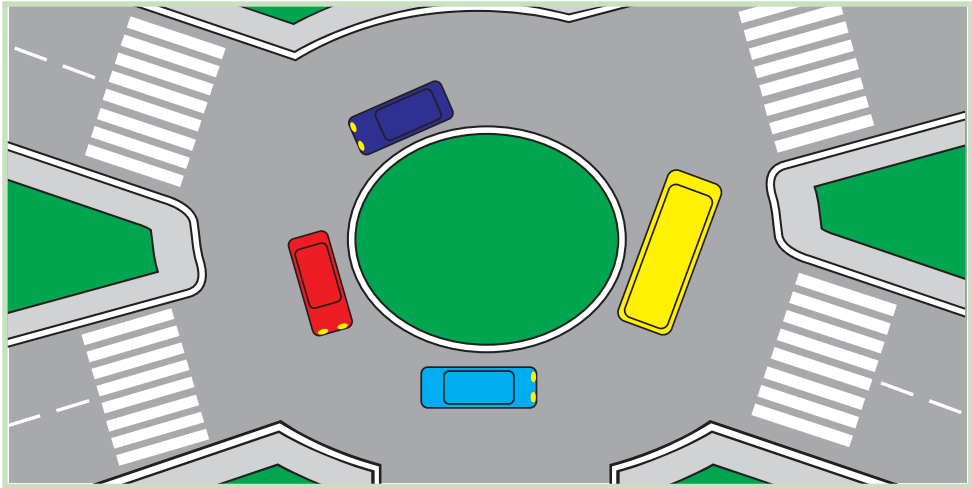
На нерегульованому перехресті всім учасникам дорожнього руху треба бути особливо обережними і зосередженими. Переходити таке перехрестя слід по дорожній розмітці «зебра», але тільки тоді, коли транспорт зупиниться. Якщо на переході немає пішохідної розмітки, то транспорт, який рухається, має переваги, і його необхідно пропускати. Нерегульоване перехрестя можна переходити по лініях тротуарів або узбіч, як показано на малюнку.

Перехрестя, яке займає велику територію, називають **майданом**. На майдан веде кілька доріг. Рух транспорту на майдані відбувається по колу.

Обговоріть, як повинні рухатися пішоходи на майдані. Чому?

Майдан потрібно переходити тільки пішохідними переходами.

Проведіть гру «Регульоване перехрестя».

1. Намалюйте крейдою на підлозі (на подвір'ї) перехрестя з переходами, «острівцями безпеки».
2. Оберіть ведучого — регулювальника.
3. Об'єднайтеся у дві групи: «пішоходи» і «транспорт».
4. Рух на перехресті розпочніть із сигналу регулювальника. Порушників Правил дорожнього руху регулювальник зупиняє свистком, називає їхні імена й забороняє продовжувати гру. Перемагають ті, хто жодного разу не порушить правил руху на перехресті.

Перевір себе

1. Що таке перехрестя?
2. Які бувають перехрестя?
3. Чому на нерегульованому перехресті всім учасникам дорожнього руху треба бути особливо обережними?

Підсумуй свої знання

- Нерегульоване перехрестя — небезпечне місце і для транспорту, і для пішоходів.
- Переходити перехрестя потрібно тільки пішохідними переходами.

Досліді, які види перехресть є у твоєму населеному пункті.

Групи дорожніх знаків

Для чого призначені дорожні знаки?

Мову дорожніх знаків повинні розуміти всі учасники руху: водії, пасажери, пішоходи. Для кращого розпізнавання дорожніх знаків їх розділили на групи.

Попереджувальні знаки мають форму трикутника, обведеного червоною лінією. Вони попереджують про можливу небезпеку на певній ділянці дороги, застерігають, спонукають до обережності.

Розгляньте попереджувальні знаки. Поясніть, що вони означають.

Заборонні знаки — білі або сині круги, обведені червоною лінією. Вони можуть забороняти певні дії: рух пішоходів, рух деяких видів транспорту, їх стоянку тощо.

? Розглянь і запам'ятай заборонні знаки.

«Рух на велосипедах заборонено»

«Рух пішоходів заборонено»

«В'їзд заборонено»

«Стоянку заборонено»

Наказові знаки — голубі круги з білими символами — вказують, кому або в якому напрямі можна рухатися.

«Доріжка для велосипедистів»
Цей знак дозволяє рух велосипедистам.

«Доріжка для пішоходів»
А цей — пішоходам.

Інформаційно-вказівні знаки — голубі, зелені, жовті, білі прямокутники та квадрати із символами й написами, які запроваджують або скасовують певний режим руху, повідомляють про розташування різних об'єктів, початок і кінець населеного пункту тощо.

«Пункт зупинки автобуса»

«Пункт зупинки тролейбуса»

«Підземний пішохідний перехід»

«Надземний пішохідний перехід»

«Автомагістраль»

«Житлова зона»

«Дорога з одностороннім рухом»

«Кінець населеного пункту»

Розкажи, які ще інформаційно-вказівні знаки ти знаєш.

Знаки сервісу — білі прямокутники із зображеннями символів на тлі голубих прямокутників. Вони надають відомості пішоходам і водіям про розташування різних об'єктів обслуговування.

«Пункт першої медичної допомоги»

«Пост ДАІ»

«Лікарня»

«Туалет»

«Вогнегасник»

«Ресторан або їдальня»

«Пункт довідкової служби»

«Місце відпочинку»

Дмитрику, часто на дорогах можна побачити таблички до дорожніх знаків. Що вони означають?

Це додаткова інформація
для водіїв і пішоходів.

Наприклад, табличка означає, що відстань до об'єкта, розташованого біля дороги, становить 100 метрів. А таблички і вказують, що дану ділянку дороги можуть переходити люди з інвалідністю.

Об'єднайтеся в групи відповідно до видів дорожніх знаків:

- 1 група — попереджувальні знаки;
- 2 група — заборонні знаки;
- 3 група — наказові знаки;
- 4 група — інформаційно-вказівні знаки;
- 5 група — знаки сервісу.

Намалюйте ці знаки і напишіть, що вони означають.

Перевір себе

1. На які групи розподілено дорожні знаки?
2. Які знаки зображені в крузі, обведеному червоною лінією? Що вони означають?
3. Для чого призначені інформаційно-вказівні знаки?

Підсумуй свої знання

- Дорожні знаки розподілено на групи: попереджувальні, заборонні, наказові, інформаційно-вказівні, знаки сервісу.
- Додаткова інформація для водіїв та пішоходів міститься на спеціальних табличках до дорожніх знаків.

Досліді, які дорожні знаки є поблизу твоєї школи.

Бажання та можливість. Вибір і досягнення мети

Що необхідно людині, аби досягти успіху?

Кожен із нас мріє про здійснення заповітних бажань. Але це трапляється не завжди. Усе залежить від твоїх можливостей, зусиль і допомоги інших людей.

Окрім бажань, ще є обов'язки, які ставлять тебе перед вибором: зробити щось необхідне чи знехтувати важливим і задовольнити власне бажання.

Наприклад, що робити, коли тобі хочеться піти в кіно з друзями, а твої батьки просять поїхати з ними на дачу або допомогти по господарству? У таких ситуаціях потрібно обирати між «хочу», «можу» і «треба». Це вимагає від тебе вольових якостей: самостійності, рішучості, наполегливості, організованості і дисциплінованості.

Людина не народжується із сильною або слабкою волею. Якою вона стане, залежить від самої людини.

Лише безперервна робота над собою, постійне самовдосконалення принесе бажані результати. Тренуючи своє тіло, ти стаєш здоровою, витривалою, спритною людиною. Так само слід тренувати розум і волю.

Поміркуй, як повинні вчинити діти в даних ситуаціях. Чому?

Воля — одна з найважливіших рис характеру, яка полягає у владі над собою, здатності керувати своїми діями і вчинками, долати перешкоди на шляху до здійснення мети.

Прочитайте і обговоріть, хто з подруг досягнув своєї мети. Чому іншій дівчинці це не вдалося?

Іринка та Оленка займалися фігурним катанням. Увесь свій вільний час дівчатка тренувалися. Обидві вирішили здобути спортивний розряд.

Але минуло небагато часу — і ставлення подруг до улюбленого виду спорту стало різним. Оленка дедалі частіше чула від подруги: «Мені сьогодні хочеться відпочити...», «Я втомилася, на заняття не піду!...».

Наступного року одна дівчинка одержала спортивний розряд, а інша заздрісно сказала: «Яка ти щаслива! Мені теж цього хотілося, та ось... не вийшло».

Дмитрику, а як ти справляєшся з виконанням буденної роботи або завдань, які тобі не цікаві?

Я намагаюся викликати до них інтерес, створити у власній уяві щось приємне. Наприклад, уявляю себе актором, коли вивчаю вірш; знаменитим ресторатором — коли мию посуд; мандрівником — коли складаю свої речі.

Наведи приклади із власного життя, коли тобі доводилося обирати між «хочу», «можу» і «треба». Які ситуації вимагають від тебе вольових зусиль?

У своєму прагненні до успіху всі люди рівні. На шляху до здійснення мети людина має діяти з огляду на власні інтереси, але не на шкоду інтересам інших людей, суспільства.

Усе, що ми робимо, необхідно робити з любов'ю і повагою до себе та інших.

Обговоріть, які справи та вчинки гідні поваги. Чому варто займатися благодійністю?

Поміркуй, у чому секрет успіху відомих людей.

Людина, яка вміє творчо мислити, здібна, успішно виконує певну діяльність, може знайти вихід з різних нестандартних ситуацій.

Розвивай і вдосконалюй свої творчі здібності:

- фантазуй, придумуй якомога більше ідей;

- спробуй поглянути на звичні речі по-новому;
- записуй усі цікаві думки;
- випробовуй себе в різних сферах;
- аналізуй найбільш вдалі рішення завдань;
- знаходь цікаву інформацію, швидко реагуй на все нове.

Дізнайтеся з додаткових джерел, як ішли до своєї мети відомі люди.

Поясни зміст прислів'я.

Не кажи «не вмію», а кажи «навчуся».

Перевір себе

1. Як необхідно діяти, щоб досягти успіху в житті?
2. Що може стати на заваді досягненню мети?
3. Які риси характеру допоможуть подолати труднощі в житті і стати успішною людиною?

Підсумуй свої знання

- У своєму прагненні до успіху всі люди рівні.
- Якості, що допоможуть стати успішною людиною: наполегливість, працьовитість, рішучість, організованість, дисциплінованість, творчість.

Підготуй розповідь про свої життєві цінності й цілі. Чи зміняться вони, на твою думку, років через 15–20? Чому?

Я СЕРЕД ІНШИХ ЛЮДЕЙ

Роль спілкування в житті людини

Яке значення у взаєминах людей має спілкування?

Ти вже знаєш, що спілкування є однією з основних потреб людини.

Із раннього дитинства ми прагнемо спілкуватися не лише з членами родини, але й з іншими людьми. Особливо з тими, кому можна довіряти, хто завжди зрозуміє та підтримає, на кого можна покластися в будь-якій життєвій ситуації.

Пригадайте, які правила спілкування ви знаєте. Розіграйте діалог «Знайомство з ровесником/ровесницею».

Поміркуй, чому важливо вивчати іноземні мови.

Міцна дружба — джерело довголіття, вважають учені. Як показали їхні дослідження, люди, в яких є хороші друзі, живуть довше за тих, у кого їх немає.

Дмитрику, виявляється, дружне спілкування позитивно впливає на здоров'я серцево-судинної системи та імунітет людини.

Це справді так. Я чув, що самотні люди почуваються пригніченими, невпевненими. У них часто виникають проблеми зі здоров'ям.

Гвіздки

Жив колись хлопчисько із доволі складним характером. Він легко вибухав гнівом, був сварливий, робив багато шкоди.

Одного дня батько вручив йому мішечок із гвіздками і сказав, аби він після кожної сварки забивав один цвях у паркан, що оточував подвір'я.

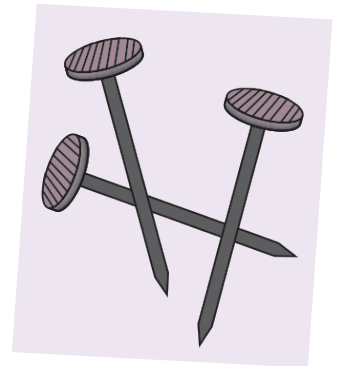
У перший день хлопець забив 36 цвяхів.

Із плином часу він зрозумів, що легше контролювати вибухи гніву, аніж забивати цвяхи, і якось увечері сказав батькові, що впродовж цього дня ні з ким не посварився.

Батько похвалив його: «Це дуже добре. Тепер кожного дня, коли ні з ким не посваришся, витягуй із паркана по одному цвяхкові».

За якийсь час хлопчина пови-тягував усі цвяхи.

Тоді батько взяв його за руку, привів до паркана і сказав: «Сину

мій, це чудово, але глянь: у паркані повно дір. Ці штахетини вже ніколи не будуть такими, як колись. Коли говориш до когось, будучи в гніві, то завдаєш ран, подібних до оцих дірок. І хоч би скільки ти потім перепрошував, рани залишаються».

Людські істоти слабкі, і їх легко зранити.

Ми всі носимо на собі етикетку з написом: «Виявляти турботу! Поводитися обережно! Делікатний товар!».

*Бруно Ферреро,
переклад Льва Гайдуковського*

Проаналізуй, які риси характеру були притаманні хлопчикові? Яку пораду дав синові батько? Яких ран можна завдати людині в гніві?

Пояснить зміст прислів'їв. Поділіться своїми враженнями від спільної роботи.

- Не заживає рана від лихого слова.
- Слухай більше, говори менше.
- Розум і вихованість — брат і сестра.

Основою успішного спілкування є повага, яка проявляється в толерантному ставленні до інтересів, звичок, вірувань інших людей, прагненні зрозуміти їх і досягти взаємної згоди.

Якщо хочеш мати справжніх друзів, учися:

- сприймати людину такою, якою вона є;
- бачити перш за все позитивні риси людини;
- поважати думки та переконання інших;
- співчувати, співпереживати, розділяти радощі, невдачі.

Часом навіть між друзями виникають суперечки, які можуть перерости в сварку. Справжні друзі завжди зрозуміють та пробачать одне одному.

У житті намагайся робити все для того, щоб стати людиною, гідною поваги. Виконуй золоте правило спілкування: поведься з іншими так, як бажаєш, щоб поводитися з тобою.

Перевір себе

1. Що є основою успішного спілкування?
2. Які правила спілкування ти знаєш?
3. Чому необхідно дотримуватися правил культурних взаємин людей?

Підсумуй свої знання

- Спілкування — одна з основних потреб людини.
- Повага — основа успішного спілкування.
- Золоте правило спілкування: поведься з іншими так, як бажаєш, щоб поводитися з тобою.

Культура поведінки. Правила етикету

Чому потрібно дотримуватися правил культурної поведінки?

Віддавна люди намагалися жити в злагоді та спокої у своїх сім'ях і громадах. Воєн їм вистачало і з ворогами. Тому й придумали правила культурної поведінки. Їх дотримання — ознака порядної цивілізованої людини.

Загалом поняття «культура поведінки» об'єднує всі сфери культури: правила поведінки в громадських місцях, взаємини між людьми, організацію особистого часу, естетичні смаки, етикет.

Дмитрику, а що означає слово «етикет»?

Етикет — це установлені норми поведінки і правила ввічливості в суспільстві.

Прочитай уривки з оповідання Всеволода Нестайка «Ляля Іванова і Туся Мороз». (Продовження знайди в додаткових джерелах.)

Ляля Іванова не просто собі Ляля Іванова, а онука відомого професора Іванова. А Туся Мороз — просто собі Туся Мороз.

...Якось, коли дівчатка йшли зі школи, Ляля раптом зупинилася й сказала:

— Тусько, понеси мій портфель трохи. Будь ласка!

Туся почервоніла, але взяла портфель і понесла...

Іншим разом, коли Лялі треба було витерти дошку, вона сказала:

— Тусько, витри дошку... Будь ласка!

Туся багато разів хотіла відмовитися, хотіла навіть посваритися з Лялею, але не могла наважитися. Не вистачало духу...

Об'єднайтесь у три групи і виконайте завдання.

1 група. Проаналізуйте поведінку Лялі Іванової. У чому проявляється її самовпевненість?

2 група. Чому Туся Мороз виконувала всі забаганки Лялі? Чи можна сказати, що в Тусі занижена самооцінка?

3 група. Чому однокласниці вирішили провчити Лялю? Яку роль у цій історії відіграв дідусь?

Прочитайте і обговоріть правила етикету.

- До незнайомих та старших людей потрібно звертатися на «Ви».
- Молодші повинні першими вітатися зі старшими.
- Хлопчик має першим привітатися з дівчинкою.
- Маленьким дітям, вагітним жінкам, людям похилого віку, людям з інвалідністю або будь-кому, хто потребує допомоги, треба поступатися місцем у громадських місцях.
- Спілкуючись, не варто кричати й надмірно жестикулювати.

Розкажи, які ще правила етикету ти знаєш.

Пригадайте правила поведінки в громадських місцях. Розіграйте сценки: 1 група — «У транспорті»; 2 група — «Екскурсія в музей»; 3 група — «У бібліотеці»; 4 група — «У гостях».

Прочитай уривок із вірша.

У гостях

У Віті — день народження.
Ми всі туди запрошені,
і ввечері, о шостій,
прийшли до нього в гості.
Нам відчинила двері
мала сестричка Віті
і зразу запитала:
— Хто ноги з вас не витер?

В нас килим не для того,
аби його бруднити.
Ану, біля порога
знімайте черевики!..
Та подарунки зразу
давайте, я сховаю.
Та кришталеву вазу
не скиньте! Я вас знаю...
Ви думаєте, просто
отак ходити в гості?!

Анатолій Костецький

Поміркуй, чи можна сестричку Віті вважати гостинною. Чому? Як ти розумієш слово «гостинність»?

Складіть (за вибором) правила гостинності або правила поведінки в гостях, використовуючи інтернет-джерела.

Поведінка — дзеркало, у якому кожен показує своє обличчя.

Перевір себе

1. Що таке культура поведінки?
2. Для чого потрібно знати і дотримуватися правил етикету?
3. Які правила етикету ти знаєш?

Підсумуй свої знання

- Для підтримання порядку в суспільстві людство здавна придумало закони і норми культури поведінки.
- Нехтування нормами поведінки і правилами етикету може відштовхнути від тебе людей.
- Культурна поведінка прикрашає людину, допомагає їй у спілкуванні з іншими.

Уникнення конфліктів з іншими людьми

? Чому потрібно уникати конфліктів?

Зазвичай усе, що ти робиш, так чи інакше пов'язане з перебуванням у колективі. У школі, на вулиці, в магазині, кінотеатрі, спортзалі — всюди нас оточують люди. Ти вже знаєш, як важливо ставитися до співрозмовника з повагою. Дружні стосунки викликають позитивні емоції. Коли ж люди конфліктують, вони псують собі настрій, а це шкодить здоров'ю. Тому конфліктів потрібно уникати й запобігати їм.

Конфлікт — гостре протиріччя у поглядах, неприязнь між людьми.

Компроміс — згода на основі взаємних поступок.

Розкажи, чи потрапляєш ти у конфлікти. Якщо так, то в які? Як ти їх розв'язуєш?

Прочитай притчу.

Йшли якомсь двоє друзів пустелею. Сперечалися про щось, і один з них зопалу вдарив іншого по обличчю.

Останній, відчуваючи біль, але нічого не кажучи, написав на піску: «Сьогодні мій найкращий друг дав мені ляпаса».

Вони продовжували йти, поки не натрапили на оазис, у якому вирішили скупатися. Той, хто отримав ляпас, ледь не потонув, та його врятував друг. Коли він отямився, викарбував на камені: «Сьогодні мій найкращий друг врятував мені життя».

Той, хто дав ляпаса і врятував життя своєму другові, запитав його:

— Коли я тебе образив, ти написав на піску, а тепер пишеш на камені. Чому?

Друг відповів:

— Коли нас ображають, ми повинні писати це на піску, щоб вітри могли це змести. Але коли нам роблять щось хороше, зобов'язані вигравіювати це на камені, щоб жоден вітер не зміг стерти це з нашої пам'яті.

Поміркуй, що допомогло друзям залагодити конфлікт.

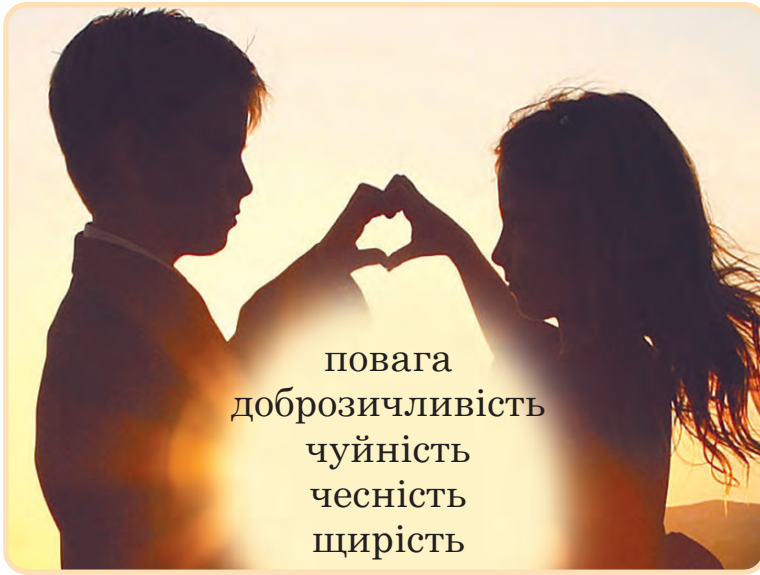

Складіть поради, як уникати конфліктів.

Змодельуйте конфліктну ситуацію між однокласниками. Спробуйте їх примирити.

Виховуй у собі риси характеру, які допомагають уникати конфліктів:

повага
доброзичливість
чуйність
чесність
щирість

Поясніть зміст прислів'їв.

- З добрими людьми завжди згоди можна дійти.
- Краще переконувати словами, аніж кулаками.
- Криком вогню не загасиш.

Порадсья зі своїми рідними, як запобігти або уникнути конфлікту. Чи різняться їхні поради? Чим?

Перевір себе

1. Що таке конфлікт?
2. Як можна уникнути конфліктних ситуацій?

Підсумуй свої знання

- Значна частина людського життя проходить у товаристві з іншими людьми. Аби жити було комфортно, треба намагатися уникати конфліктів, запобігати їм.
- Неприпустимо вирішувати конфлікти суперечками і криком.

Навіщо людині держава? Основні символи держави

Що таке, на твою думку, держава? Які держави ти знаєш?

У давнину первісні люди жили родинними групами. Вони разом доглядали за дітьми, збирали рослини, боронились від хижаків, полювали на тварин, які перевершували їх силою та розмірами в десятки разів.

Складіть за поданими малюнками розповідь про те, як первісні люди полювали на тварин.

Ілюстрації до книги Дж. Августи, Я. Філіпа
«Мисливці на мамонтів та північних оленів».
Художник Зденек Буріан

Гончарство

Згодом люди зрозуміли, що необхідно розподіляти обов'язки. Одні займалися землеробством, інші — скотарством. Хтось добре будував. У когось краще виходило робити посуд із глини. А хтось просто був вправним мисливцем. Коли кожна

людина робила щось одне, то вся громада отримувала гарний посуд, добротні будинки, більше їжі. Це позитивно позначилося на якості життя людей. Згодом громади стали розростатися, об'єднуватися зі своїми сусідами для обміну товарами або спільного захисту від ворогів. Із таких об'єднаних поселень утворилися перші держави — Месопотамія і Єгипет.

Сьогодні ж державою вважають громаду із власними кордонами, урядом та конституцією. Головна функція держави — зробити життя громадян комфортнішим. Приміром, щомісяця громадяни віддають державі невелику частку своєї зарплати — податок. За ці кошти держава будує лікарні, школи, дороги.

Щоб у державі був лад, нею потрібно постійно керувати. Для цього громадяни раз на кілька років обирають найманих менеджерів — президента і парламент. Цей процес називають виборами.

Життя будь-якої держави влаштоване за певними правилами — законами, а її громадяни мають визначені права та обов'язки. Основним законом держави є конституція.

Усі громадяни повинні виконувати прийняті закони. Хто їх порушує, має за це відповідати.

Держава — влада, керівництво; апарат політичної влади в суспільстві.

Розкажи, у якій державі ти живеш. Хто президент України? Як називається український парламент?

Складіть статті «конституції» вашого класного колективу, враховуючи не лише власні інтереси, але й інтереси вчителів і батьків; не тільки свої права, але й обов'язки.

Пригадай, що належить до основних символів держави. Що ти знаєш про державні символи України?

Державний
Прапор України

Побутує думка, що кольори Державного Прапора України символізують жовті поля пшениці й синє небо. Практика використання цих кольорів на стягах сягає сивої давнини. Так, іще в 15-му столітті львівські лицарі зображували жовтого лева на синьому тлі. І запорозькі козаки теж уподобали такі барви. Кожен козацький полк мав своє знамено, переважно синьо-жовтих відтінків.

Проект Великого
герба України

Україна, як і будь-яка інша держава, має два герби — малий і великий. Малий герб — це добре відомий тобі жовтий тризуб на синьому щиті. Хоча затверджений він був у 1992 році, історія його походження почалася ще за часів князювання Володимира Великого. Тоді тризубець зображували на монетах і печатках. А ось Великий герб України існує поки у вигляді проекту.

Пригадай текст Державного Гімну України.

Знайди в інтернет-джерелах інформацію про історію створення головної пісні нашої держави.

Мова

Найперше своє слово людина промовляє мовою, яку називають рідною, або материнською. Це мова, якою розмовляють у твоїй сім'ї. Окрім того, кожна держава має свою, офіційно визнану мову — державну, яку повинні знати всі громадяни.

В Україні державною мовою є українська, про що записано в Основному законі нашої держави — Конституції. Цією мовою видають закони й укази. Це мова державного радіо і телебачення. Нею навчаються студенти в університетах та учні у школах. Державна мова є рідною для більшості населення нашої країни. Обов'язок усіх громадян — вивчати її і добре володіти нею.

Українська мова за своєю милозвучністю посідає одне з перших місць у Європі. Її красу та співучість визнає весь світ.

Виконайте завдання: *1 група* — складіть правила, яких потрібно дотримуватися під час виконання Гімну України; *2 група* — назвіть події, коли виконують Гімн України; *3 група* — поясніть, як ви розумієте зміст прислів'я: «Хто мови своєї цурається, хай сам себе стидається».

Перевір себе

1. Для чого людині потрібна держава?
2. Як називають основний закон держави?
3. Що належить до державних символів України?

Підсумуй свої знання

- Історія створення перших держав сягає прадавніх часів.
- Для управління державою раз на кілька років громадяни колективним рішенням обирають керівників. Цей процес називають виборами.
- Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України, Державний Гімн України.
- Державною мовою в Україні є українська мова.

Мої громадянські права та обов'язки

Прочитай розповідь Дмитрика.

Я зібрався пограти з друзями у футбол, та мене зупинила сестричка.

— Якщо не погодишся з нами погратися, то ми тебе з квартири не випустимо! — з погрозою попередила вона.

— Не маєте права! Я вам не кріпак! Хочу — граюся, хочу — ні.

— Я з Дмитриком згоден, — підтвердив тато. — Ось якби ви жили 200 років тому і ти, Оленко, була господинею кріпаків, то могла б наказати їм гратися з тобою тоді, коли тобі захочеться. А в сучасному суспільстві все не так.

— Хіба я не можу погратися з Дмитриком? — не вгавала сестричка.

— Можеш, але тільки тоді, коли він сам цього захоче. Він має право відмовитися.

— А в мене що ж, нема ніяких прав?..

Кріпак — селянин, який був власністю поміщика за часів кріпацтва.

Поміркуй, чи має право дівчинка попросити Дмитрика погратися з нею. Чи має вона право примусити Дмитрика робити те, що хочеться їй? Де записані права та обов'язки громадян України?

Пригадайте, які права та обов'язки мають громадяни України.

Громадянські права — це група прав, які захищають особисту свободу людини, її незалежність як з боку держави, так і з боку інших людей. Основними громадянськими правами людини є:

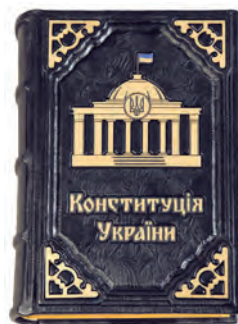
- право на життя та його захист;
- право на повагу до людської гідності;
- право на свободу та особисту недоторканність;
- право на свободу думки і совісті;
- право на охорону здоров'я та медичну допомогу;
- право на освіту та працю;
- право на рівність усіх людей перед законом і судом.

На жаль, у житті часто трапляються порушення прав, тому за їх дотримання потрібно боротися: звертатися за допомогою до людей, громадських організацій, державної влади.

Із правами нерозривно пов'язані обов'язки громадян. Кожна людина зобов'язана виконувати їх, щоби не завдавати шкоди державі, суспільству.

Конституція встановлює такі громадянські обов'язки людини:

- шанувати державні символи;
- захищати Вітчизну, її незалежність;
- не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині;
- батькам утримувати дітей до їх повноліття;
- повнолітнім дітям піклуватися про своїх непрацездатних батьків;
- не посягати на права і свободи, честь і гідність інших громадян.

Пригадайте, які права мають діти. Яке право, на вашу думку, найголовніше?

Емблема
Організації
Об'єднаних
Націй

Права дітей захищені законодавчо. Так, іще в 1989 році було складено Конвенцію ООН про права дитини. В Україні вона діє з 1991 року. Текст Конвенції сьогодні розміщено в Інтернеті. Кожна дитина може ознайомитися із цим документом для того, щоб знати свої права і вміти їх захистити.

Окрім прав, діти також мають обов'язки. Наприклад, обов'язком дитини є навчання.

Конвенція — угода між державами.
ООН (Організація Об'єднаних Націй) — міжнародна організація, створена для підтримання миру та безпеки у світі.

Обговоріть, які права порушуються щодо зображених казкових героїв. Складіть поради для потерпілих.

Ілюстрація до казки
«Лисиця та заєць».
Художник
Олег Кіналь

Ілюстрація до казки
«Червона Шапочка».
Художник
Олег Кіналь

Ілюстрація до казки
«Фарбований Лис».
Художник
Олег Кіналь

Перевір себе

1. Що таке громадянські права? Назви їх.
2. Якими громадянськими правами користуєшся ти і члени твоєї родини?
3. Чому обов'язки громадян тісно пов'язані з їхніми правами?
4. Як батьки або рідні турбуються про тебе?
5. Розкажи про свої обов'язки як члена сім'ї, учня/учениці класу, громадянина/громадянки України.

Підсумуй свої знання

- Громадянські права — це група прав, які захищають незалежність людини, її індивідуальну свободу. Крім прав, кожна людина має ще й обов'язки.
- Головний обов'язок кожного — не порушувати і не утискати права іншої людини.
- Конституція України визначає не тільки державний устрій, а також права та обов'язки громадян.

Турбота кожного про культурну спадщину і довкілля

Що таке культура народу?

Кожен народ на Землі має свої неповторні риси і вирізняється з-поміж інших передусім культурою. Усе, що за багато поколінь створив народ, — звичаї та обряди, пісні й казки, картини художників і вироби народних майстрів, твори композиторів і письменників, архітектурні споруди та парки — є **культурною спадщиною**. Україна має дуже давню культуру, якій понад тисячу років. Свої витоки вона бере ще з Київської Русі — часів князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

«Весілля на Полтавщині».
Михайло Онацько

Стоянка первісної людини

Якщо комусь із вас доведеться побувати в Американському музеї природознавства, що в Нью-Йорку, на Мангеттені, то обов'язково запитайте: «Що в експозиції найдавніше?». Відповідь буде несподівана: вас приведуть до діорами, на якій увічнили фрагмент Десни, конструкцію житла, зроблену з кісток, муляжі чоловіка та жінки (ймовірних жителів того часу) із написом: «12 тисяч років до нашої ери, українське село».

Мезинський
археологічний музей,
Чернігівська обл.

Фрагменти розкопок,
що зберігаються в музеї

Осторонь залізниць та автомобільних магістралей, серед глибоких байраків, що збігають до красуні Десни, загубилося село Мезин, де плин часу немовби зупинився.

Тут у старому житловому будинку розташований Мезинський археологічний музей — найбільший сільський музей у Європі. У ньому серед іншого експонується малюнок, нанесений на браслет із кістки мамонта. Його розшифровують як найдавніший календар.

Діора́ма — стрічкоподібна, зігнута півколом живописна картина з переднім наочним планом (макети споруд, реальні та бутафорські предмети).

Софійський собор

Серед збережених на теренах Східної Європи унікальних пам'яток архітектури собор Святої Софії у Києві є найдавнішим.

Тут відбувалися церемонії «посадження» князів на київський престол, прийоми іноземних послів. При Софійському соборі велось літописання, а за часів Ярослава Мудрого була створена перша відома в Київській Русі бібліотека.

Собор Святої Софії
у Києві

Собор Святої Софії занесено до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Він є державним музеєм-заповідником. З цієї причини у ньому заборонено проводити богослужіння. Винятком із цього правила є День

Незалежності України, коли в Софійському соборі представники різних релігійних конфесій здійснюють спільне богослужіння на честь України.

ЮНЕСКО (повна назва — Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури) — це міжнародна організація, покликана берегти й охороняти пам'ятки культури світового значення.

Поміркуй, чи може книга бути частиною культурної спадщини народу.

Пересопницьке Євангеліє — визначна рукописна пам'ятка староукраїнської літературної мови й мистецтва.

Пригадайте, які пам'ятки історії є у вашій місцевості. Розкажіть, що ви про них знаєте.

Обговоріть за поданими світлинами, які народні ремесла поширені в Україні. Чи можна їх вважати культурною спадщиною українського народу?

Знайди в додаткових джерелах оповідання Марії Шевчук «Рідна земля». Прочитай його.

Поміркуй, до чого закликає читачів авторка оповідання. Чому потрібно шанобливо ставитися до культурних скарбів та довкілля?

Перевір себе

1. Що належить до культурної спадщини?
2. Які відомі тобі здобутки культури можна віднести до культурної спадщини українців?
3. Як ти можеш дбати про збереження культурних надбань свого народу?

Підсумуй свої знання

- Культурна спадщина — це створена минулими поколіннями частина матеріальної і духовної культури народу, що витримала випробування часом і передається нащадкам як щось цінне і шановане.
- Безцінним надбанням української культури є народне мистецтво та фольклор.
- Кожен українець повинен дбати про збереження культурної спадщини та довкілля.

Приклади правопорушень серед дітей та відповідальність за їх скоєння

Поміркуй, чи всі в нашій державі дотримуються законів. Наведи приклади із життя. Що відбувається з людьми, які не поважають законів? Що таке правопорушення?

Якщо ти порушиш якесь правило етикету, то можеш викликати в інших людей хіба сміх чи осуд. Але є вчинки, що матимуть дуже сумні наслідки і для тебе, і для твоїх рідних.

Наприклад, діти відпочивали на узліссі. Поряд колосилося поле стиглої пшениці. Хлопці розпалили вогнище і пекли на ньому картоплю та яблука. Через необережність полум'я перекинулося на пшеничний лан. Близько гектара поля було вкрито попелом і сажею. Інший випадок: школярі заради розваги порізали обшивку сидіння у тролейбусі та розмалювали фарбою з балончика стіну будинку.

Такі вчинки називають правопорушеннями, тому що вони порушують правила життя у суспільстві.

Правопорушення — порушення прав інших людей; поведінка, наслідки якої завдають шкоди іншим.

Обговоріть, чи повинні діти відповідати за скоєні правопорушення так само, як дорослі.

Сьогодні в Україні вік, із якого настає кримінальна відповідальність за свої вчинки відповідно до закону, становить 14 років. До цього часу дитину не мають права ув'язнити. Тому відповідають за вчинки малолітніх правопорушників їхні бать-

ки. Вони будуть змушені відшкодувати всі збитки, яких завдала бездумна поведінка їхніх дітей.

Обговоріть, що може трапитись, якщо: *1 група* — прогуляти уроки; *2 група* — розмалювати стіни в під'їзді; *3 група* — вкрасти у магазині шоколадку.

Історія про хулігана

В одному місті у невеликій школі навчався хлопчина, котрий постійно кривдив однокласників. Хто тільки не намагався перевиховати хулігана! Та не вдавалося нікому...

Ох і набридло це однокласникам! І вирішили вони влаштувати хуліганові бойкот. Не віталися з ним, перестали відповідати на запитання — словом, не звертали на нього уваги. Всі мовчки сиділи й робили вигляд, що його в класі немає.

Спершу хлопчисько на це не зважав. Потім почав сердитися на однокласників. Але врешті збагнув, що вони налаштовані рішуче. «Невже я їх скривдив? Невже я такий

поганий?» — розмірковував хлопчина.

Тоді хлопчик твердо вирішив змінити власну поведінку. Він більше нікого не кривдив, пропускав дівчаток і вчителів уперед, перестав гасати коридорами, збиваючи з ніг усіх на своєму шляху, а після уроків за власним бажанням начисто вимив класну дошку. Через кілька днів діти вже не бачили у своєму однокласникові хулігана і згодом потоваришували з ним.

Відтоді в школі учнів цього класу вважають найдружнішими, а спосіб, який вони обрали для перевиховання, — найбільш дієвим.

За Марком Беденком

 Розкажи, які правопорушення вчиняв хлопчик. До чого вони могли призвести? Чого навчає це оповідання?

 Поміркуйте і поясніть вислів: «Обираючи вчинок, ти обираєш і наслідки, до яких він призводить». Проілюструйте свої міркування прикладами.

 Перевір себе

1. Що таке правопорушення?
2. Назви основні правопорушення, поширені серед дітей.
3. Із якого віку настає відповідальність дитини за правопорушення?
4. Як саме батьки змушені відповідати за скоєні дітьми правопорушення?

 Підсумуй свої знання

- У сучасному світі діти не притягуються до кримінальної відповідальності за свої вчинки на рівні з дорослими.
- Вік початку кримінальної відповідальності в Україні — 14 років.

  Соціальна роль людини

 Що означає бути членом суспільства?

Кожна людина — неповторна. Разом з тим вона є членом суспільства, тобто виконує певну соціальну роль. Наприклад, Катя Гончаренко. Вдома вона донька своїх батьків, сестричка свого старшого брата, онучка своїх дідусів і бабусь. У школі вона — учениця, у громадському транспорті — пасажирка, у бібліотеці — читачка, у магазині — купувальниця, у лікарні — пацієнтка.

Отож, ти щодня виконуєш декілька ролей. І кожна з них вимагає дотримання певних правил, інакше твоя поведінка буде видаватися смішною, дивною чи навіть непристойною.

Поведінка людини залежить від того, яку соціальну роль у суспільстві вона виконує. Контролери у тролейбусі вимагають в тебе квиток на проїзд не тому, що хочуть з тобою познайомитися, а тому, що виконують відповідну соціальну роль і їхній обов'язок — перевіряти квитки в пасажирів.

Обговоріть, яку соціальну роль виконує шкільне вчительство.

Виявляється, професія вчителя та вчительки — одна з найдавніших на Землі. Навіть первісні люди вчителювали. Як правило, вчили інших найстарші члени громади. Вони допомагали молоді опанувати різні способи полювання та передавали досвід виживання у складних умовах. Згодом ця професія стала доконче необхідною.

Сьогодні, в епоху стрімкого розвитку технологій, інформацію з різних предметів можна знайти й за допомогою комп'ютера, і навіть отримувати завдання чи оцінку за їх виконання. Але повністю замінити вчителя комп'ютер не зможе ніколи.

Поміркуй, чому професія учителя/вчительки одна з найдавніших на Землі. Чи зможе робот замінити учителя або вчительку? Чому?

Доберіть прикметники до слова «учитель».

Змоделюйте ситуацію «Я — учитель» або «Я — учителька». Розкажіть у своїй групі про щось, чого інші не знають (наприклад, про улюблену книгу, цікаву подорож, пригоду на канікулах). Перевірте, чи уважно і вдумливо вас слухали однокласники, поставивши їм кілька запитань за змістом розповіді.

Назві недоліки та переваги професії водія.

Професія водія також дуже давня. Правда, спочатку водії «кермували» не автомобілем, а кінним екіпажем.

Сильвестр Роупер
Говард (1823–1896),
американський
винахідник парових
машин

Перші водії самохідного транспорту з'явилися у 18-му столітті. Але рухалися такі автомобілі трохи швидше, ніж людина ходить пішки.

Згодом виробництво автомобілів зробило великий крок уперед, і пасажирів почали масово пересідати на колісний транспорт. А кінний екіпаж у наш час можна зустріти хіба що на атракціоні для туристів.

Як називають водіїв різних видів наземного, повітряного і водного транспорту?

Наука розвивається дуже стрімко. У передових державах уже почали випробовувати автомобілі, яким водій не потрібен. Пасажир вносить у комп'ютер адресу пункту призначення, а далі

машина робить усе сама. Тому цілком можливо, що професія водія згодом стане менш популярною.

Розкажи, що нового ти дізнався/дізналася про професію водія. Назви основні якості, якими повинна володіти людина цієї професії. Поміркуй, яку справу водії зможуть опанувати найшвидше, якщо їхня професія стане менш потрібною.

Змодельуйте ситуацію, виконуючи соціальні ролі (на вибір): учень — учителька, учитель — директорка школи, учитель — мама чи тато учня, учениця — директор школи, продавець — покупець, водій — поліцейська, водійка — пасажир, лікарка — пацієнт, пішохід — водій.

Перевір себе

1. Назви свої соціальні ролі.
2. Які соціальні ролі виконують твої батьки?
3. У чому полягає важливість праці вчителя та водія для нашої держави?
4. Яку професію ти мрієш обрати в майбутньому? Чому? Що для цього потрібно знати і вміти?

Підсумуй свої знання

- Людина як член суспільства виконує кілька соціальних ролей. Кожна з них вимагає певної моделі поведінки.
- Сьогодні роль учителя частково перебрав на себе комп'ютерні технології. Але повністю замінити людину-педагога комп'ютер не в змозі.
- Наука і техніка розвиваються так швидко, що вже проходять випробування новітні види транспорту, яким не потрібен водій.

Гроші. Планування бюджету

Що таке гроші? Чи завжди вони існували?

Якщо взяти до уваги усю історію людства, то з'ясується, що гроші існували не завжди. До їх появи люди просто міняли один товар на інший. Такий обмін зараз називають **бартером**. Але із плином часу кількість товарів збільшувалася, і обмінювати речі ставало дедалі важче. Власник необхідної комусь речі не обов'язково потребував того, що йому пропонували. Тому з'явився товар-посередник, на який усі залюбки обмінювали свої товари. Цим товаром стали гроші.

Розглянь світлини і розкажи історію виникнення грошей.

Звичний для нас зовнішній вигляд грошей — це монети й купюри. На кожній із них зазначено числовий номінал, який вказує на вартість монети чи банкноти. Грошима ми розраховуємося не тільки за товари, а й за послуги.

Обговоріть описані ситуації.

- 1) Зошит коштує 5 гривень. Запропонуйте кілька варіантів, як заплатити за нього українськими монетами без решти.

2) Наталочка і Дмитрик купили у водія автобуса квитки по 16 гривень. Наталочка розрахувалася двома 10-гривневими монетами, а Дмитрик — банкнотою 50 гривень. Яку суму решти дав водій кожному з них?

Поміркуй, звідки у сім'ї беруться гроші. Що таке, на твою думку, сімейний бюджет?

Ти знаєш, що в кожній сім'ї дорослі працюють і за свою працю отримують заробітну плату. Її розмір залежить від складності роботи.

Розгляньте зразок сімейного бюджету. Проаналізуйте таблицю і розкажіть, які грошові доходи та витрати цієї сім'ї. Поділіться своїми враженнями від спільної роботи.

Сімейний бюджет

Доходи	Витрати
Прибуток від підприємницької діяльності тата	<ul style="list-style-type: none"> • На харчування • На одяг та взуття • На оплату комунальних послуг, транспорт • На навчання, гуртки та лікування • На книги, іграшки • На відвідування кінотеатрів, музеїв • На відпочинок, туристичні поїздки
Заробітна плата мами	
Стипендія сина	
Пенсія бабусі	
Пенсія дідуся	
Овочі та фрукти, вирощені на власному городі	

Усі сімейні витрати можна розділити на групи.

Щомісячні витрати ідуть на оплату комунальних послуг, продуктів харчування, транспорту, телефону, дитячого садка, гуртків тощо.

Щорічні витрати — це те, на що витрачають гроші раз на рік. Наприклад, сплата податків чи відпочинок під час відпустки.

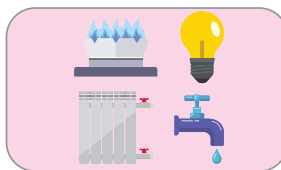
Змінними називають витрати, що виникають у міру необхідності (наприклад, купівля ліків), або планові витрати за умови вільних коштів (наприклад, придбання нового телевізора через два місяці). Сюди ж можна віднести витрати на придбання подарунків для рідних та друзів, канцелярських товарів та дрібні, або як їх іще називають, кишенькові витрати.

До **сезонних** витрат належать кошти, витрачені на сезонний одяг, підручники та посібники для школи, дитячий оздоровчий табір тощо.

Поміркуй, чому одні люди працюють, отримують непоганий дохід, та грошей інколи не вистачає до зарплати, а інші ніби й отримують менше, але завжди при грошах.

Бюджет можна уявити у вигляді терезів. На одній чаші — доходи, а на іншу поступово кладуть витрати так, щоб чаші зрівноважити. Складність полягає в тому, що витрат дуже багато, і важливо спочатку обрати необхідні, тоді — важливі, а вже потім — бажані. Сплановані витрати не повинні перевищувати доходів сім'ї. Інакше утворяться борги.

Якщо «терези» перебувають у рівновазі (тобто поточні витрати дорівнюють доходам), то сім'ї буде вистачати на все, що їй по кишені.

Розкажи, як ти можеш допомогти батькам заощадити гроші.

Складіть поради, як правильно розпоряджатися кишеньковими грошима.

Потрібно планувати сімейний бюджет і контролювати витрати, аби не потрапити у фінансову скруту.

Перевір себе

1. Що таке гроші? Як вони з'явилися?
2. Що є основним джерелом доходів твоєї сім'ї?
3. Які витрати у твоїй сім'ї належать до щомісячних?
4. Як економлять гроші у твоїй сім'ї?

Підсумуй свої знання

- Гроші розраховуються не тільки за товари, але й за послуги.
- Розмір заробітної плати залежить від складності роботи.
- До витрат потрібно підходити з розумом та знати правила економії, які допоможуть заощадити кошти.

МІЙ ДІМ – ПЛАНЕТА ЗЕМЛЯ

Уявлення про Всесвіт та Сонячну систему

Що тобі відомо про Всесвіт?

Ти, звичайно, знаєш, що твоє місто (село), країна, у якій живеш, розташовані на планеті Земля. А чи можеш відповісти, де живе сама Земля? Ні? Тоді спробуймо запитати про це нашу планету...

— Мій рідний район — **Сонячна система**. Своє ім'я вона отримала на честь щедрого світила Сонця, яке сяє в самісінькому її центрі. Сонце обдаровує теплом і світлом усіх, хто живе в цьому районі Всесвіту. У Сонця вісім планет: Меркурій, Венера, Земля, Марс, Юпітер, Сатурн, Уран, Нептун. Ми всі без упину обертаємося навколо Сонця, кожна по своїй дорозі-орбіті.

Орбіта — уявна лінія, по якій рухаються планети навколо Сонця.

Майже кожна планета має супутників. У мене — Місяць, у Марса — двоє супутників-малюків, а в планет-гігантів — цілі родини: по десять і більше супутників. Тож у нашому Сонячному районі досить-таки багато мешканців.

— Земле, а де ж розташована Сонячна система, у якому місті?

— У місті, що має назву **Галактика**. І таких районів, як мій, у ньому — без кінця-краю. Гляньте на вечірне небо — і ви побачите зірки. Це далекі вогники мого міста. Звідси вони здаються крихітними, а насправді кожна зірка — величезне сонце, і, можливо, чимало з них мають свої планетні родини.

— А чи багато таких міст на світі?

— Уявіть собі, зоряних міст, таких, як моя Галактика, величезна кількість. Досі ніхто точно не знає, скільки їх є. І всі вони перебувають у країні, що зветься **Всесвіт**. Він не має ані початку, ані кінця. Свою країну люди можуть облетіти на літаку, об'їхати на машині. А мою навіть подумки, в уяві, неможливо ані об'їхати, ані облетіти — така вона неосяжна...

За Риммою Кошурниковою

Із чим авторка тексту порівнює Сонячну систему? Галактику? Всесвіт?

Наталочко, а тобі відомо, що в давнину люди уявляли Землю плоскою і нерухомою, центром Усесвіту?

З давніх-давен, спостерігаючи за рухом Сонця, Місяця і зір, різноманітними небесними явищами та сезонними змінами в природі, люди намагалися збагнути таємниці будови навколишнього світу — Всесвіту.

Розкажи за поданими ілюстраціями, якими уявляли Землю і Всесвіт давні люди.

а

б

в

Уявлення про Землю і Всесвіт: стародавніх індійців (а), жителів океанського узбережжя (б), стародавніх єгиптян (в)

Знайди в додаткових джерелах інформацію про те, якими уявляли Землю і Всесвіт прадавні слов'яни.

Пригадай, до якої природи належать Сонце, Місяць і зорі. Що ти знаєш про Сонячну систему?

Сонце, Місяць і зорі називають **небесними**, або **космічними тілами**. У Всесвіті безліч небесних тіл, які відрізняються формою, розмірами, температурою поверхні та іншими ознаками. Наша планета Земля теж космічне тіло, яке входить до складу Сонячної системи.

Розглянь малюнок. Яке місце в Сонячній системі займає Сонце? Зверни увагу на форму тіл, які обертаються навколо Сонця. Назви ці тіла.

Будова Сонячної системи

Планети та їхні супутники — це холодні космічні тіла, які освітлюються й обігріваються Сонцем. Вони відбивають сонячне світло, що потрапляє на їхні поверхні, й тому на нічному небі нагадують яскраві зорі.

Поміркуйте, чому Земля не зіштовхується із Сонцем під час свого руху.

Дізнайтеся, які космічні тіла називають: *1 група* — астероїдами; *2 група* — метеороїдами; *3 група* — кометами.

Перевір себе

1. Що таке космічні тіла? Наведи приклади.
2. Чим відрізняються між собою небесні тіла?
3. Які тіла входять до складу Сонячної системи?
4. Як називають шлях, по якому планета рухається навколо Сонця?

Підсумуй свої знання

- Космічні тіла — це об'єкти неживої природи, які перебувають у постійному русі в безмежному просторі — Всесвіті. До них належать зорі, планети, природні супутники планет, астероїди, комети й метеороїди.
- Сонце і космічні тіла, що обертаються навколо нього, утворюють Сонячну систему.
- До складу Сонячної системи входять вісім планет: Меркурій, Венера, Земля, Марс, Юпітер, Сатурн, Уран, Нептун.

Сонце

Яке значення має Сонце для життя на Землі?

Спадають сутінки. Заходить ніч. І на небі спалахують міради зірок. Не злічити їх! Мов живі, дрібними світлячками тремтливо мерехтять вони у недосяжній високості. А як береться на світ, вони вичахають, бліднуть і зникають, мов роса. Та є зірка, яку бачимо тільки вдень. І ця зірка — Сонце! Астрономи, які знаються на планетах, на зірках, називають його «денна зірка».

«Зірка?! — здивується хтось. — Така велика?! Така яскрава?!»

Великою наша денна зірка здається тільки тому, що з-поміж усіх зірок вона найближча до Землі. Світло Сонця потрапляє до нас за вісім хвилин і двадцять секунд. Наче й недовго. Але дуже велику відстань проходить воно за цей час, перш

ніж впаде на Землю. За секунду промінчик світла долає 300 тисяч кілометрів — нічого швидшого в природі не існує!

За Тарасом Кіньком

Спробуй визначити відстань від Землі до Сонця, використовуючи дані з тексту.

Міріади — незліченна кількість.

Поміркуй, чому вдень на небі не видно інших зір, окрім Сонця.

Відстань від Землі до Сонця дорівнює майже 150 мільйонів кілометрів. Удень воно затьмарює світло інших зір, тому ти їх не бачиш. Розміри і маса Сонця надзвичайно великі: порівняно із Землею його діаметр у 109 разів більший, а маса — у 330 тисяч разів.

Порівняння Сонця та Землі за розмірами

Як і всі небесні тіла, Сонце рухається в космічному просторі. Окрім цього, воно обертається навколо своєї осі.

Сонце — розжарена газова куля. На його поверхні температура становить близько 6000 градусів, а вглибині сягає понад 15 мільйонів градусів.

Сонце виділяє величезну кількість світла і тепла, але тільки незначна частина сонячної енергії потрапляє на Землю.

Сонце освітлює і зігріває нашу планету — без цього життя на ній було б неможливим.

Розкажіть за поданими ілюстраціями про значення Сонця для життя на Землі.

а

б

в

г

Завдяки Сонцю відбувається колообіг води в природі, утворюються хмари, випадають опади, виникає вітер.

Сонячна енергія потрібна для проростання насіння, росту й розвитку рослин, досягання плодів. Використовуючи енергію світла, рослини утворюють з вуглекислого газу і води органічні речовини та виділяють у повітря кисень, необхідний для дихання майже всім організмам. Під впливом енергії Сонця більшість тварин активно рухаються в пошуках їжі, будують житло, розмножуються й доглядають своє потомство. Сонце — джерело здоров'я і радості для людини.

Мудре прислів'я стверджує:
«Куди не заглядає сонце, туди
часто заглядає лікар».

Звичайно, адже сонячне проміння підвищує опірність організму захворюванням на туберкульоз, малокрів'я, грип тощо. Під дією сонячного світла у нашій шкірі утворюється вітамін *D*, вкрай необхідний нам для росту і розвитку.

Поміркуйте, чи завжди сонячні промені корисні для здоров'я людини. Пригадайте правила прийому сонячних ванн.

Пофантазуйте, що відбудеться на Землі, якщо раптом згасне Сонце.

З давніх-давен українці спостерігали за Сонцем, шанували його, поклонялися йому. Використовуючи різноманітні джерела, підготуй добірку народних прислів'їв (загадок, приказок, закличок) про Сонце.

Прочитай цікаву інформацію про Сонце, підготовлену Дмитриком і Наталочкою.

Сонце наші пращури спочатку називали Дажбогом. Це найдавніше його ім'я. Пізніше, з появою астрономічних знань, у нього з'явилися й інші назви. Навесні це був юнак Ярило, що уособлював пробудження природи й весняне рівнодення; влітку — грізний Семиярило, або Симаргл; а восени, в час осіннього рівнодення, Сонце звалося Святовитом.

 Поміркуй, чому наші пращури давали Сонцю саме такі назви. Що в них особливого?

 Перевір себе

1. Чим Сонце подібне до інших небесних тіл?
2. Охарактеризуй Сонце як зорю.
3. Яке значення має Сонце для життя на Землі? Наведи приклади.

 Підсумуй свої знання

○ Сонце — найближча до Землі зоря, розжарена газова куля, центральне тіло Сонячної системи. Воно є природним джерелом світла і тепла на Землі та головним чинником усіх природних процесів.

Планети Сонячної системи

 Які планети Сонячної системи ти знаєш?

Тобі вже відомо, що в Сонячній системі вісім великих планет, які відрізняються одна від одної розмірами, віддаленістю від Сонця та іншими ознаками. Це нерозжарені космічні тіла кулястої форми. Їх поділяють на **планети земної групи** — Меркурій, Венера, Земля, Марс і **планети-гіганти** — Юпітер, Сатурн, Уран, Нептун. Планети земної групи порівняно малі за розмірами, мають тверду поверхню і розташовані ближче до Сонця. Для планет-гігантів характерні великі розміри. Вони перебувають доволі далеко від Сонця і не мають твердої поверхні, оскільки утворені переважно з газів.

? **Розглянь** малюнок. Яка планета найбільша за розмірами? Яка найменша? Яка розташована найближче до Сонця, а яка найбільш віддалена від нього?

Планети Сонячної системи

Найменшою за розмірами і найближчою до Сонця планетою є Меркурій, найбільшою — Юпітер, а найбільш віддаленою від Сонця — Нептун.

Планети рухаються навколо Сонця і навколо власної осі. Час, за який планета здійснює повний оберт навколо своєї осі, називають **добою**, а навколо Сонця — **роком**.

? Наталочка вважає, що тривалість року на планетах Сонячної системи така ж, як і на Землі. Чи права дівчинка? Чому?

Поміркуйте, чи за однаковий час планети здійснюють повний оберт навколо Сонця. Від чого це залежить?

Кожна планета рухається навколо Сонця по власній орбіті. Чим ближче до Сонця вона розташована,

тим коротша в неї орбіта і тим менше часу потрібно, щоб здійснити повний оберт. Так, Земля обертається навколо Сонця за 365 діб, тобто за рік, Меркурій — усього за 88 земних діб, а Нептун — за 165 земних років.

Тривалість періоду обертання планет навколо своєї осі теж різна. Так, Меркурій здійснює повний оберт за 59 земних діб, Земля — за 24 години, а Юпітер — за 10 земних годин.

Дмитрику, я дізналася, що в усіх планет, окрім Меркурія і Венери, є природні супутники — тверді космічні тіла, що обертаються навколо них по своїх орбітах. Земля має один природний супутник — Місяць, Марс — два, Нептун — 14, Уран — 27, Сатурн — близько 62, Юпітер — 67.

А мене зацікавила планета, що нагадує капелюх із широкими крисами. Це — Сатурн. Виявляється, тисячі «супутників», що складаються з льоду та снігу, утворюють навколо нього суцільне блискуче кільце.

Поміркуй, чи однаково Сонце зігріває різні планети. На яких планетах найвища температура, а на яких — найнижча?

Ти вже знаєш, що планети не випромінюють власного світла і тепла, а освітлюються і зігріваються Сонцем. Оскільки вони рухаються на різних відстанях від Сонця, то й нагріваються по-різному. Чим ближче планета до Сонця, тим вища температура її поверхні. Так, удень Меркурій і Венера нагріваються до $+430\text{ }^{\circ}\text{C}$ і вище, а на Урані й Нептуні температура опускається до $-200\text{ }^{\circ}\text{C}$ і нижче.

Учені називають Венеру «найгарячішою планетою», Марс — «червоною планетою», а Юпітер — «смугастою планетою». Використовуючи додаткові джерела, дізнайтеся, чому ці планети отримали такі назви.

Перевір себе

1. На які групи поділяють планети Сонячної системи? Наведи приклади планет кожної групи.
2. У чому полягає відмінність між планетами різних груп?
3. Які тіла називають природними супутниками планет?
4. Чому Сонце зігріває різні планети неоднаково?

Підсумуй свої знання

- Планети — кулясті нерозжарені космічні тіла великих розмірів, що обертаються навколо Сонця і навколо своєї осі.
- Розрізняють планети земної групи, що мають тверду поверхню, і планети-гіганти, які утворені переважно з газів.
- У більшості планет є природні супутники — тверді космічні тіла, що рухаються навколо них по своїх орбітах.

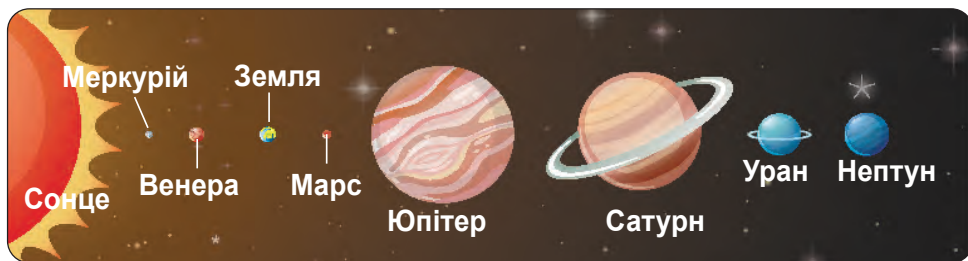
Земля — планета Сонячної системи

Що тобі відомо про планету, на якій живеш?

Розгляньте малюнок. Яке місце займає Земля в Сонячній системі? Порівняйте Землю за розмірами і формою з іншими планетами.

Порівняльні розміри Сонця і планет Сонячної системи

Земля — третя за віддаленістю від Сонця планета. Вона більша за Меркурій, Венеру і Марс, однак порівняно з планетами-гігантами і Сонцем видається крихітною.

Ще з давніх часів люди мріяли піднятися на таку височінь, щоб побачити всю нашу планету. Та здійснилося це лише в 20-му столітті. Юрій Гагарін, перший космонавт Землі, переконався наочно, що Земля — куля, і облетів її всього за 1 годину 48 хвилин.

Земля — єдина планета Сонячної системи, на якій живуть рослини, тварини і люди.

Три четвертих її поверхні займає Світовий океан і лише одну четверту — суходіл. У повітрі Землі є кисень — газ, необхідний для дихання майже всім організмам. Наявність повітря, води і помірна температура створюють сприятливі умови для життя.

Пригадай, що таке глобус.

Розглядаючи зменшену в десятки мільйонів разів модель Землі — глобус, ти можеш перекоонатися, що вона обертається навколо своєї осі. Насправді наша планета не має такої видимої, як на глобусі, осі-стержня. **Земна вісь** — це уявна пряма лінія, навколо якої обертається Земля. Вона нахилена до площини орбіти під певним кутом. Вісь проходить через центр Землі і перетинає земну поверхню в двох точках, які називають **полюсами**. Верхня точка — це **Північний полюс**, а нижня — **Південний**. На однаковій відстані від полюсів проходить уявна лінія — **екватор**. Екватор поділяє Землю на дві півкулі: **Північну** (на глобусі — зверху) і **Південну** (знизу). Довжина екватора Землі — 40 тисяч кілометрів.

На поверхні планети ні полюси, ні лінія екватора ніяк не позначені. Як і земна вісь, вони існують лише уявно і зображаються тільки на глобусах і картах.

Знайди і покажи на глобусі вісь, Північний полюс, Південний полюс, екватор, Північну та Південну півкулі.

Цікаво, що одним із доказів кулястої форми Землі в давнину стали спостереження мореплавців. Вони помітили, що у відкритому морі кораблі поступово зникають та з'являються з-за обрію. В еру космічних польотів люди отримали беззаперечний доказ кулястості нашої планети — фотознімки Землі з космосу.

Поміркуйте, чому рослини, тварини й люди живуть лише на Землі.

Висловіть припущення, чи могло б існувати життя на Землі, якби наша планета була ближче до Сонця.

Перевір себе

1. Охарактеризуй Землю як планету.
2. Що таке земна вісь?
3. Що називають полюсами? Які полюси має Земля?
4. На думку Наталочки, екватор поділяє Землю на два полюси. Чи права дівчинка? Поясни, чому.
5. Розкажи рідним, про що ти дізнався/дізналася на уроці.

Підсумуй свої знання

- Земля — третя за віддаленістю від Сонця планета. Вона має кулясту форму і безперервно обертається навколо своєї осі та навколо Сонця.
- Земля має два полюси: Північний і Південний. Це точки, через які проходить уявна вісь Землі.
- Ще одна уявна лінія — екватор — поділяє планету на дві півкулі: Північну і Південну.

ЗМІСТ

Я — ЛЮДИНА4	Турбота кожного про культурну спадщину і довкілля44
Неповторність кожної людини4	Приклади правопорушень серед дітей та відповідальність за їх скоєння..... 48
Життя людини — найвища цінність7	Соціальна роль людини ... 50
Безпека руху пішоходів. Сигнали регулювання дорожнього руху..... 11	Гроші. Планування бюджету 54
Види перехресть. Рух майданами 15	МІЙ ДІМ — ПЛАНЕТА ЗЕМЛЯ 58
Групи дорожніх знаків 18	Уявлення про Всесвіт та Сонячну систему 58
Бажання та можливості. Вибір і досягнення мети 22	Сонце 62
Я СЕРЕД ІНШИХ ЛЮДЕЙ 26	Планети Сонячної системи 66
Роль спілкування в житті людини 26	Земля — планета Сонячної системи 70
Культура поведінки. Правила етикету 29	Добовий і річний рух Землі 73
Уникнення конфліктів з іншими людьми..... 33	Теплові пояси Землі..... 77
Я В СУСПІЛЬСТВІ 36	Місяць — природний супутник Землі 81
Навіщо людині держава? Основні символи держави..... 36	Сузір'я..... 84
Мої громадянські права та обов'язки 40	Чумацький Шлях — наша Галактика. Дослідження Всесвіту..... 86
	Сторони горизонту..... 91

Орієнтування на місцевості за Сонцем і місцевими ознаками ...	93	Як вулкани і землетруси змінюють земну поверхню	120
Компас	96	Погода. Прогноз погоди	125
Зображення місцевості на плані	99	Природні зони Землі.....	127
Географічна карта.....	102	Тихий океан	129
Читання плану і карти з використанням умовних знаків і масштабу.....	106	Атлантичний океан	132
Океани, материки і частини світу	108	Індійський океан	136
Розселення людей на Землі. Кількість населення на нашій планеті.....	111	Північний Льодовитий океан	139
Форми земної поверхні.....	114	Людина і Світовий океан	142
Як змінюються форми земної поверхні	117	Південний океан і Антарктида	147
		Жива природа Південного океану і Антарктиди	150
		Підсумовуємо разом	155
		Використані джерела	157